

PÄRNU JÕGI

Koostajad: Urmas Lekk, Toomas Kalda

Fotod: Toomas Kalda, Mihhail Perelõgin, Mati Kass, Urmas Lekk

Keeletoimetaja: Merle Kiviselg

Kujundus: Mihhail Perelõgin

Info:

Keskkonnaministeeriumi Pärnumaa keskkonnateenistus

Paul Kerese 4, 80010 Pärnu

Telefon: 447 7388

Faks: 447 7399

e-post: kkt@parnu.envir.ee

koduleht: <http://www.envir.ee/parnumaa>

Trükise väljaandmist toetas Sihtasustus Keskkonnainvesteeringute Keskus

© 2007 Keskkonnaministeeriumi Pärnumaa keskkonnateenistus

PÄRNU JÕGI

*Muiste olevat peetud jõevett nii kalliks, et sellega
keedeti toitu, tehti õlut, joodi, pesti ennast ja pesu.
Loomadele anti kaevuvett.*

(Riisa)

SISUKORD

Sissejuhatus	4
Üldandmed	4
Inimasustuse algus	9
Pärnu jõe veejõud	11
Rae külast Vihtrani	13
Vihtrast Torisse	23
Torist Sindisse	33
Sindist Pärnu	43

Vaatasime Pärnumaa kaarti. Ikka selleks, et imetleda tuttavat rannajoont, soid, metsi, järvi ja jõgesid. Õnneks on seda siinkandis palju. Seekord ei alusta me üldandmetega, vaid pakume sissejuhatuses meeldetuletust Pärnu jõe valgalaga seotud piirkondade nimetustest.

Pärnu jõgi saab alguse Kõrvemaal, kesk- ja alamjooks on piiriks ühelt poolt Lääne-Eesti madalikule ja teisalt Soomaale ning Liivi lahe rannikumadalikule. Pärnu jõgi voolab Järvemaal ja Pärnumaal. Eesti Ökoturismi Ühendus on Eestimaad iseloomustanud maaviiendikena, mille piirid on määratud muistsete kihelkondade piiridega. Pärnu jõgi saab alguse Rannamaa ja Metsamaa piiril ja on ise piiriks Väinamaale ja Jõemaale. Selline jaotus on meile väga sümpaatne seetõttu, et ka oma kirjutises oleme jõelõikude liigenduse aluseks võtnud loodusmaastikud ja pärandkultuuri.

Pärnumaa turismi- ja puhkemajanduse arengukavas on maakond jagatud Päikeseringideks. Püüame anda väikese ülevaate ja ühtlasi kutsuda Sind matkama Pärnumaa Põhja Päikeseringi, st. Rohelisele Jõemaale. Loodame omalt poolt

kaasa aidata ökoturismi põhimõtete - reisisid säilitame loodus- ja kultuuripärandit ning austame kohalike elanike heaolu - teadvustamisele.

Seekord soovime Sulle tutvustada Pärnumaa ühte tuiksoont ja asustuse kujundajat – Pärnu jõge ja selle mitmekesiseid maastikke, mis sisaldavad endas palju erinevaid väärtusi. Kuna rääkida on nii palju huvitavat, siis keskendume oma ülevaates Pärnumaa piiresse jäävale jõelõigule, alustades jõe keskjooksust Pärnumaa kirdepiiril ning liikudes jõe suudme suunas. Trükist on soovitatav kasutada nii paadi või kanuuga matkates kui ka piki jõekaldaid seigeldes!

ÜLDANDMED

Pärnu jõgi on Eesti üks suuremaid vooluveekogusid, mille pikkuseks on 144 km. Jõge on kutsutud väga erinevate nimedega: Paide jõgi, Väandra-Tori jõgi, Korba jõgi (Purdi ja Paide vahelise jõeosa vana nimi) ning alamjooksu keskaegne nimi – Emajõgi.

Pärnu jõgi saab alguse Pandivere kõrgustiku läänejalamilt Roosna Alliku allikajärvest, annab Purdis suure osa oma veest

paisregulaatori ja kanali kaudu Jägala jõkke, läbib Tarbas paisjärve ning Paide ja Türi linna idaserva ja suubub lõpuks Pärnu lahte. Jõe ülemjooks ja üks osa keskjooksust asuvad Järvemaal ja teine osa keskjooksust ja alamjooks Pärnumaal. Jõe valgala (6920 km²) hõlmab suurema osa Pärnu madalikust, Sakala kõrgustiku ja Kesk-Eesti tasandiku lääneosa ning Kõrvemaa edelaosa. Ülem- ja keskjooksul voolab jõgi õhukese pinnakatte ja paasaluspõhjaga alal. Alamjooksul voolab jõgi Devoni liivakivi ja Siluri paasaluspõhja piiri lähedal, enamasti

moreen-, savi-, ja liivakuhjatistes. Jõeorg on seal üldiselt laiem ja sügavam. Jõe 9,1 km pikkune suudme-eelne osa Reiu jõeni allub mere mõjule, on üle 8 m sügav ja laevatatav.

Pärnu jõe suuremateks lisajõgedeks on Navesti pikkusega 100 km (valgala 3003 km²), Halliste 86 km (valgala 1903 km²), Reiu 73 km (valgala 917 km²) ja Sauga 77 km (valgala 570 km²), Lintsi 67 km, Kärü 62 km ning Vändra jõgi 49 km. Pärnu jõgi kuulub Lääne-Eesti vesikonda ja Pärnu alamvesikonda.

Jõe profiil on mõõduka kaldega: veepinna absoluutne kõrgus lähtes on 76,2 m ja suudmes 0 m ning keskmine lang 0,53 m/km. Jõe piires on lang jaotunud võrdlemisi ühtlaselt. Suhteliselt suur on lang Türi-Alliku ja Prandi jõe suudme vahel (1,14 m/km), samuti Väandra ja Navesti jõe suubumiskoha vahel (1,14 m/km) ning väga väike suudme eelses osas (0,04 m/km). Aasta keskmine vooluhulk on 50 - 65 m³/s. Minimaalne madalveeperioodi aegne vooluhulk on 2,5 – 3,5 m³/s.

Kärestikke leidub jões peamiselt endiste ja praeguste paisude juures ning rändkivide kuhjumiskohtades. Tuntumad on Türi-Alliku, Särevere, Rae, Kurgja, Oriküla, Valma, Saareniidu, Vihtra, Laiakivi, Pärntõkke, Tori-Jõesuu (lang 1,9 m), Vanksi, Levi (lang 1,4 m), Asvle, Virula, Ooreküla ja Sindi (lang 1,7 m) kärestikud.

Ülemjooksul lähtest kuni Paide linnani voolab jõgi valdavalt hõreda inimasustusega soises maastikus. Keskjooksu ülemises osas, eriti Türi voorestiku piirkonnas, on jõe lähiümbrus suures osas põllustatud ja võrdlemisi tiheda asustusega. Keskjooksu alumises osas (Rae ja Tori-Jõesuu vahemikus) vahelduvad jõe kaldail metsad ja põllustatud alad.

Jõe alamjooksu kaldail on asustus taas võrdlemisi tihe.

Pärnu jõgi pakub koos eriilmeliste jõelõikude ja paljude lisajõgedega kalastikule ja kogu vee-elustikule väga suurt elupaikade mitmekesisust. Merre suubuva jõena on see sigimispaiaks ka paljudele meres elunevatele siirde- ning poolsiirdekaladele, rikastades sel moel ka Pärnu ja Liivi lahe kalastikku. Kalastiku liigirikkuselt on jõgi Eestis Narva jõe järel koos Emajõeaga 2-3-l kohal. Pärnu jõest on teada 32 kala ning 3 sõõrsuuliigi esinemine ning tõenäoline veel nelja kalaliigi esinemine. Kalastiku liigiline koosseis on jõeositi erinev, väga suur on Sindi paisu mõju. Paisust allavoolu esineb jõesilm, meri-, jõe- ja vikerforell, merisiig, meritint, haug, angerjas, vimb, ahven jt liigid; paisust ülesvoolu jõe- ja vikerforell, haug, särg, turb, latikas, koger, luts, ahven, kiisk jt.

Pärnu jõgi on valitud Pärnu maakonna teema- planeeringuga oluliseks rohekoridoriks ning kauniks veeteelõiguks. Mitmed Pärnu jõega piirnevad maastikud, nagu Reiu jõe suudmeala, Sindi, Tori, Vihtra – Suurejõe – Kurgja jõemaastik, Väandra, Pärnu rand ja vanalinn, Pärnu rannaniit, Niidu-Tammiste metsamaastik, kuuluvad Pärnumaa väärtuslike

maastike hulka. Samuti on Pärnu jõe moodustatud ulatuslik Natura 2000 võrgustiku kaitseala, mis peaks tagama Euroopa Liidu loodusdirektiivi lisades I, II, IV ja V nimetatud elupaikade (looduslikus seisundis jõed ja ojad) ning liikide (jõesilm, ojasilm, lõhe, siirdesiig, hink, võldas, paksukojaline jõekarp, jõevähk, saarmas) kaitse. Natura alaks on kavandatud Pärnu jõe osa alates Vodja jõe suudmest kuni suubumiseni Pärnu lahte.

INIMASUSTUSE ALGUS

Pärast viimast, **Weichseli** jääaja maksimumi (umbes 22 000-20 000 aastat eKr), mil jäämassiivid katsid suurema osa Euroopa põhjapoolsest otsast, toimus kliima soojenemine, mis sundis ajapikku liustikku taanduma tagasi Skandinaavia mägedesse. Umbes 13 000 aastat eKr hakkas vabanema Eesti ala ja Pärnu jõe alamjooksul võis jõeserv olla viimast korda enam kui 12 000 aastat tagasi. Pärast mandriliustiku taandumist loksus praeguse Pärnu ümbruskonnas pikka aega jääpaisjärv, millest jäi maha laialatuslik viirsavitasandik. Umbes 12 000 eKr liustiku sulamisveest tekkinud suure Balti

jääpaisjärve rannajoon kulges Pärnumaal kusagil Kilingi-Nõmme ja Suure-Jaani piiril.

Edela-Eesti ja ka Pärnu ümbrus kuulub piirkonda, kus jääajajärgne maapinnakerge on üsna väike, ulatudes ka tänapäeval peaaegu ühe meetrini sajas aastat. Seetõttu on Läänemere nõos paiknenud, muutunud piiridega veekogud mitu korda üle ujutanud laialdase maismaariba, et siis mõne aja pärast taas taanduda. Viimase 11 600 aasta jooksul on olnud kolm nn langevat ja kaks tõusvat faasi. Selline tsüklilisus kajastub inimasustuses – madalaseisude ajal tekkinud elupaigad uppusid üleujutusaegadel ja muistsed asulakohad mattusid setteliivade alla.

Esmakordselt sai Pärnu jõe suudmeala maismaaks umbes 9600-9500 aastat eKr, mil jääjärv Läänemere nõos leidis endale Kesk-Rootsi kohal väljapääsu ookeani. Tekkinud ühendusest kujunes peagi mereline faas – **Joldiameri**. Veepind alanes kiiresti enam kui paarikümne meetri võrra ja ka praegune Pärnu linna territoorium oli juba tollal maismaa. Muistne Pärnu jõgi murdis endale väljapääsu merre umbes praeguse sängi kohal. Suur ning paljude lisajõgede ja

ojadega Pärnu jõgikonna ala pakkus rikkalikku kalasaaki, ümbruskonna kase- ja männimetsad rohkesti jahiloomi, ning see meelitas kiviaja inimest. Umbes 9000 aastat eKr, pärast ühenduse katkemist ookeaniga, hakkas veetase taas tõusma **Antsülusjärvena**.

Veetase Antsülusjärves tõusis jätkuvalt ja järve rannajoon ulatus kaugele tänapäevasele sisemaale. Pullis mattusid inimtegevuse jäljed veekogu põhja settinud kahe-kolme meetri paksuste liivakihtide alla. Maksimaalne Antsülusjärve aegne (8300-8200 aastat eKr) rannajoon kulges Pärnu taga Kõdu-Suura-Sohlu-Kõrsa-Rabaküla-Niidu külade joonel umbes 14 m kõrgusel tänapäevasest merepinnast. Sellele järgnes peatselt veetaseme alanemine ning veest vabanenud alad asustati taas inimeste poolt.

Veelkord olid inimesed sunnitud maha jätma oma harjumuspärased elukohad, sest ookeaniga ühenduse saanud Läänemere veetase tõusis uue merelise faasi, **Litoriinamere** staadiumi algul ja ujutas taas üle laialdased alad. Merepiir ei ulatunud siiski enam nii kaugele sisemaale, kui eelmise suure tõusuperioodi ajal, kulgedes umbes 5500 – 4500 aastat

eKr Paikuse lähedal ligikaudu 10 m kõrgemal tänapäevasest merepinnast.

Pärnumaa on Eesti ala vanima ajaloo perioodi, kiviaja seisukohalt, üks olulisemaid piirkondi Eestis. Pärnu lähiümbrusest tuntakse mitmeid kiviaja asulakohti: Pulli, Sindi-Lodja I, Sindi-Lodja II, Sindi-Lodja III, Jõekalda, Metsaääre I, Metsaääre II, Metsaääre III, Lemmetsa I, Lemmetsa II, Malda ning piirkonnast on rohkesti juhuleide. Seni vanimaks dateeritud inimasustuse kohaks Pärnumaal ja kogu Eestis on **Pulli asulakoht** Sindi lähedal (9000-8500 aastat eKr). See laagrikoht asetses Pärnu jõe ääres mõne kilomeetri kaugusel Antsülusjärvest. Suhteliselt väheste leidude ja õhukese “elutegevuskihi” tõttu oletatakse, et Pullis oli tegemist hooajalise laagripaigaga. Paik jäeti tõenäoliselt maha veetaseme tõusust tingitud liigniiskuse tõttu ning peagi ujutati ala ka üle.

Teine tuntuim koht Pärnu jõe alamjooksul on Sindi-Lodja. Siin olid loodustingimused kiviaja inimestele eriti sobilikud. Piirkond asustati 7100-6600 aastat eKr. Kui Pulli asustuse puhul oletati, et tegemist on hooajalise asulapaigaga, siis

Sindi-Lodja muistsed asukad elasid tõenäoliselt paigal kogu aasta vältel. Asudes nii mere kui metsa ääres, jahtisid tollased inimesed nii hülgeid kui ka metsloomi.

PÄRNU JÕE VEEJÕUD

Pärnu jõe veejõudu on kasutatud juba sajandeid – erinevatel aegadel on rajatud hulgaliselt veskipaise, puupapi- ja kalevivabrikuid ning sadamaid, jõge mööda toimus aktiivne palgiparvetus.

Teadaolev esimene pais Pärnu jõele ehitati 1680. aastal

Laupa mõisas. 20. sajandi esimesel poolel olid Pärnu jõel veskipaisud Korbal, Paines, Türi-Allikul, Türil, Laupal, Rael, Samlikul, Kurgjal, 2 veskit Vihtras, Tori-Jõesuus (Päästalas), Levil, Asvles ja 2 veskit Oorekülas. Puupapivabriku paisud olid ehitatud Jändjas ja Suurejõel ning kalevivabriku pais Sindis. Tänapäeval on säilinud jõepaisud Tarbjas, Jändjas, Kurgjal ja Sindis. Suurejõe, Vihtra, Levi ja Oore-Virula veskipaisud on lagunenud kärestikeks.

Üks suurejoonelisemaid ideid Pärnu jõe kasutamisel tekkis Rootsi suurvõimu ajal, mil sooviti rajada Pärnu-Viljandi-

Kurgja veskipais ja veskihoone

Tartu veete. Veeteed mööda oleks toimunud enamik Eesti kaudu liikuvast Venemaa (eelkõige Novgorodi ja Pihkva) transiitkaubandusest. Laevatee rajamise kavatsust tõestab 1688. aastal. Pärnu magistraadi leping jõe puhastamise kohta Pärnust kuni Viljandini. Veete rajamisest olid eluliselt huvitatud eelkõige Pärnu ja Tartu kaupmehed, kes olid kaotanud oma senise kaubandusliku tähtsuse Riias ja Narvas. Looduslikke eeldusi paistis sellel ideel igatahes olevat, sest toleaegsete arvutuste järgi oleks tulnud kaevata vaid mõned kanalilaadsed ühenduste ja süvendada jõgesid mõnes üksikus kohas. Kanalite reaalse projekteerimiseni siiski ei jõutud, sest peagi veenduti plaani liigses kulukuses. Veete rajamise katseid tehti ka hiljem- 1761. ja 1780. aastal ning Liivimaa kindralkuberneri Philipp Paulucci eestvõtmisel veel 1817. aastal.

Pärnu jõge ja tema harujõgesid kasutati aastasadu ka palgiparvetamiseks ning seetõttu olid kõik mineviku saeveskid, nagu Wylhuizen ja Co, Fröhling, Clayhills ja Co jt koondunud jõe kallastele. Et parvetamisega seoses ujus vee peal päris palju raha, ei saadud lasta sel omasoodu ja isevoolu toimida, vaid igal aastal moodustati parvetuskomisjon ja määrati vastutajad.

Parvetuskomisjon kontrollis ja võttis vastu enne parvetuse algust jõgedel olevad palkide kinnipidamisaiad. Komisjon klaaris kinniste ja lahtiste parvetajate vahel tekkivaid lahkkelisid. Kinnised parvetajad nimelt sidusid palgid enne teesaatmist parvedeks, lahtised parvetajad lükkasid palgid lihtsalt kaldalt vette. Peale parvetuse lõppu kontrollis ja hindas komisjon jõgedel olevatele paisudele ja sildadele tekitatud kahju suurust.

Parvetamine on populaarne ajaviide ka tänapäeval

Ajalooliste fotode järgi oli palgiparvetus väga muljetavaldav ja suurejooneline vaatepilt. Näiteks 1934. aastal oli ametis ligi 1000 parvepoissi ja nende töö tulemusena parvetati Pärnusse 478 295 palki, 23 747 ruumimeetrit paberipuid ning 21 375 ruumimeetrit propse. Parvetamine algas sel aastal 1. aprillil ja kestis 15. juulini. Palgiparvetus jätkus ka sõjajärgsetel aastatel ning korraldajaks oli spetsiaalne parvetuskontor. Tasapisi lõpetasid aga autod vajaduse parvetamise järele. Nüüdseks on ka kõik saeveskid jõe kallastelt kadunud.

RAE KÜLAST VIHTRANI

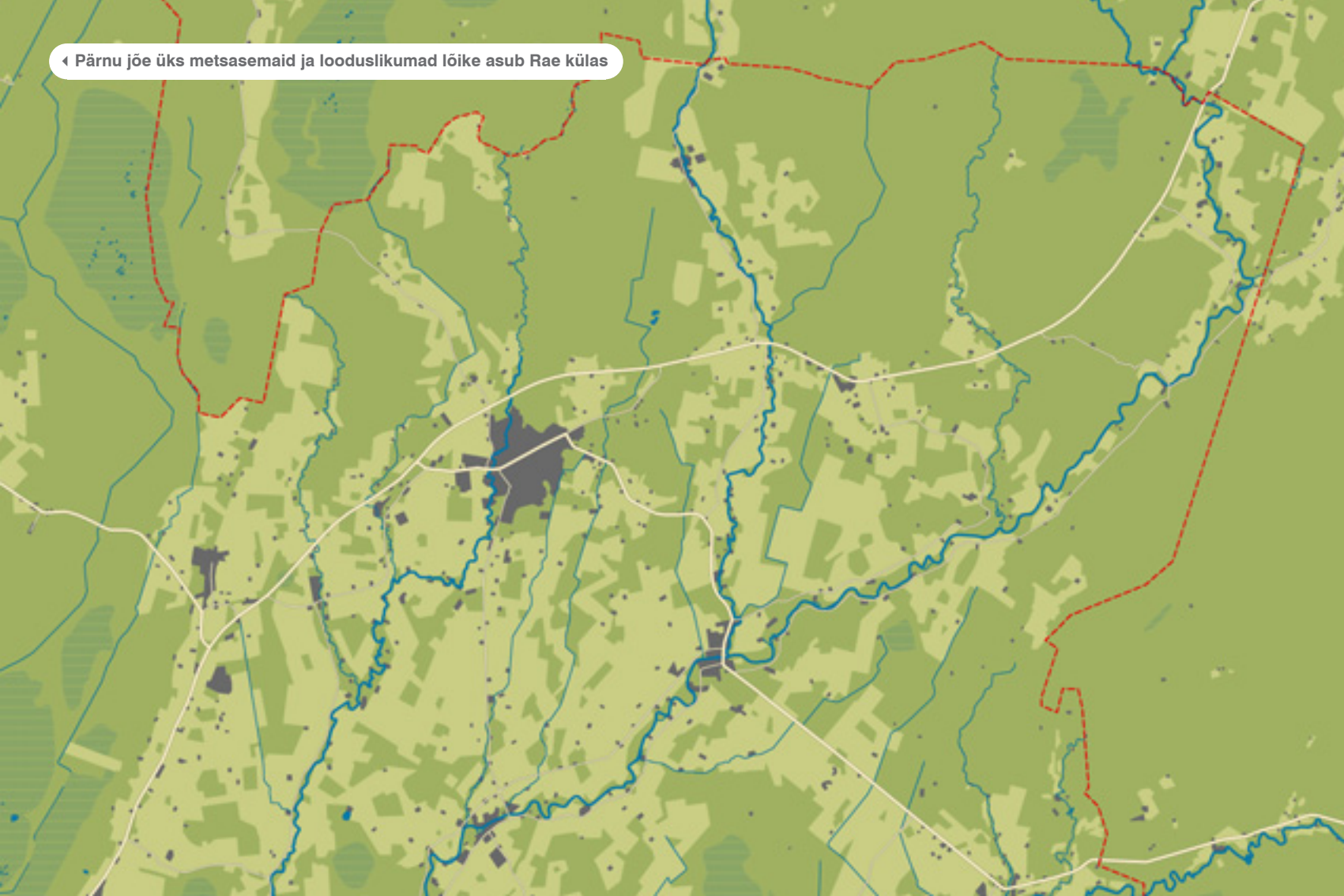
Meie matk Pärnu jõe kallastel algab Pärnumaa kirdepiiril, Rae külas, Pärnu-Paide maanteesilla kõrvalt. Jõeamaastiku keskel voolav Pärnu jõgi on oma sängi uuristanud tasesse platoosse ja jätnud jõesängi ka üksikuid saari. Tegemist on vaieldamatult ühe metsasema ja loodusliku ilmelisema jõelõiguga. Veel praegugi võib siinsetes laantes leida mastimände ja kolmepalgipuid. Metsades on palju toredaid mustika- ja pohlakohti. Piirkonnaga tutvumise muudab nauditavaks võimalus liikuda Pärnu jõge mõlemal kaldal

kulgevatel vanadel teedel.

Pärnu jõe keskjooksul paiknevad mitmed põlistalud, millest tuntuimad on **Kurgja- Linnutaja** ja **Särghaua**. Kurgjas asub 1948. aastast alates kirjaniku ja Eesti ärkamisaja suurkuju juhi Carl Robert Jakobsoni Kurgja-Linnutaja talumuuseum. Siinset Pärnumaa kirdenurka on mainitud 1515. aasta ürikutes Kureculle külana, millest läbi nimemuutuste (Kureküla, Kurejõe) on tänapäevaks juurdunud Kurgja. Varem asusid Kurgjal, jõe paremal kaldal, kaks Uue-Vändra mõisa vakutalu: Kurgja-Tõnise ja Kurgja-Hansu. Neist esimese omandas 1874. aastal ja nimetas Kurgja-Linnutajaks (Torma) C. R. Jakobson. Ärkamisaja (aja)kirjanik, poliitik ja põllumees elas ja töötas Vändras ja Kurgjal 1872. aastast alates. Kurgja-Linnutaja talu oli tuntud uute põllumajanduslike meetodite rakendamise, tolle aja moodsate põllutööriistade kasutamise, mesinduse ja veisekasvatuse, viljapuuaedade, parkide ja veskite (1879) poolest. C. R. Jakobson on Eesti esimeses põllumehe käsiraamatus “Teadus ja Seadus põllul” kirjutanud: “...maakoht ilma lilleaiata on nagu roog ilma soolata või nädal ilma pühapäevata...”; 1868. aasta “Eesti Postimehes” aga:

← Pärnu jõe üks metsasemaid ja looduslikumad löike asub Rae külas

Vanakurat püüdnud Navesti jõest Suure-Jaani lähedal vähke. Seal läinud mööda Kalevipoeg, kellele Vanakurat kohe kallale karanud. Kalevipoeg visanud ta aga jõkke. Vanakurat võtnud pärast maast kivi ja visanud Kalevipojale järele. Kivi kukkunud Tellisaare karjamaale. See kivi on nii suur, et sinna peale mahub mitukümmend inimest.

Jõest leitud neiu. Ennemuiste olnd üks suur ja lai jõgi. Selles eland palju näkineidusi, kes alati petnd noormehi ja meelitand neid jõkke. Korra püünd üks kalamees jõest kinni ühe ilusa neiu. Viind selle koju ja võtnd naiseks. Naine olnd oma mehega ja eluga väga rahul. Kord sõitnd mees ja naine paadiga üle jõe. Mehel tulnd meele, et ta polnud naiselt veel küsind: kust ta tema on leind. Mees üteln: "Me oleme juba tükk aega ühes eland, aga me pole veel kordagi sellest rääkind, kust ma su leidsin!" Naine põle vastand sellele. Teine kord, kui mees ja naine jälle üle sõitnd jõest, küsind mees sedasama jälle, aga naine pole ka nüüd üteln. Nii sõitnud nad mitu korda üle jõe. Iga kord küsind mees sama, aga naine pole vastand. Kui nad seitsmendat korda üle sõitnud, küsind mees jälle. Nüüd üteln naine: "Kui sa just minust lahti tahad saada ja ise õnnetusse joosta, siis ma ütlen - sa leidsid minu siitsamast jõest!" Kohe peale selle läind paat ümber. Naine kadund kui tina tuhka, aga mees uppund ära. Kes see naine muu võis olla, kui jälle üks näkineid. Vändra khk., Johan Riiman (1937)

“Kaks suurt asja on, mille peal meie rahva edaspidine elu ja tähtsus saab juurduma, need on: põlluharimine ja meresõit”. Kuidas on lood praegu, jäägu siinkohal igaühe otsustada.

Kurgja-Linnutaja talumuuseumi üks suuremaid vaatamisväärsusi on tänaseni töötav **Kurgja veskipais ja veskihoone**. Jõe vasakul kaldal asuv puidust veskihoone ja ümarpalkidest kargkast tarindusega pais taastati üle 20 aasta tagasi. Kurgja sissesõidutee ääres põlismetsa kõrgete kuuskede all asub C. R. Jakobsoni perekonnakalmistu.

Talumuuseumi maadel kasvavad ka mitmed tähelepanuväärsete mõõtmetega puud – **C. R. Jakobsoni määnd, kaheharuline pärn** (Kurgja-Tõnise taluaseme pärn) ja **Kurgja mesilaskuusk**. Viimane asub väikese taluhoone juures, mille lähedal oli varem mesila ja kus hoiti mesindustarbeid. Seepärast tunneb kohalik rahvas teda “mesilakuuse” nime all.

Kurgjalt saab alguse ka igivana metsarada, mida kutsutakse “**Sakala teeks**”. See on vana Suure-Jaani ja Vändra kanti ühendav metsatee, mida mööda teoorjuse ajal Särgava naised Suure-Jaani palvetundi läksid. Hiljem kasutas seda

teed sageli Jakobson, kui ta Viljandis “Sakalat” toimetas.

Kurgjalt paremale, Suurejõe poole viiva tee ja Pärnu jõe vahel metsatuka taga, asub **Särghaua**. Siin on Eesti rahvakirjaniku Ernst Peterson-Särgava suguvõsa põliskodu ja Tartu Ülikooli professori Viktor Särgava (s. 1918) sünnikoht.

Kurgja-Linnutaja talumaadest umbes 5 km allavoolu

ühineb Pärnu jõega lisajõgi Mädara. Mädara jõe kirdepoolsel kaldal, Pärnu-Paide maanteest kagu pool, asub muistne **Mädara linnamägi** (kutsutud ka Kirikumäeks ja Punamäeks). Kuni 25 m kõrgust linnamäge piirab Mädara jõgi ja soo. Neemiklennus paikneb suhteliselt kõrgemas edelaosas, mis on kirdepoolt eraldatud umbes 1 - 1,5 m kõrguse valliga. Veidi kumer ja kohati ebatasane õuepind hõlmab umbes 800 ruutmeetrit. Linnuselt on leitud savinõukilde, mis kuuluvad

Mädara linnamägi

tõenäoliselt I aastatuhande teise poolde. Linnamägi oli väikese Alempoisi maakonna lõunaserval asunud kindlustatud koht. Alempoisi maakond asus kahe vägeva muinasmaakonna vahel- läänes Läänemaa ja lõunas Sakala.

Pärnumaa, eriti Pärnu jõe kaldaalad, on Eesti ala vanima ajalooajalooperioodi, kiviaja seisukohalt üks olulisemaid piirkondi Eestis. Siitkandist on avastatud palju **kiviaja asulakohti**. Kuna kiviaja inimesed elatasid end peamiselt kalapüügist, aga ka kütimisest ja korilusest, on arusaadav, miks rajati toleaeagsed asulad just jõekaldale. Kaks kiviaja, üks kivi- ja keskaja ning üks noorema rauaaja ja keskaja asulakohta on koondunud ka paarikilomeetrisele lõigule Pärnu jõe paremkaldal, Oriküla ja Lüüste külades.

Peagi jõuab meie teekond **Suurejõe**, kus suurimaks vaatamisväärsuseks on kärestikuks lagunenu veskipais ning jõe vasakul kaldal säilinud maakivist jaamahoone, mille juures töötas ka puupapivabrik. Suurejõel ühineb Pärnu jõega Kärü lisajõgi. Väandra-Suure-Jaani maantee ääres, veidi enne Suurejõed on Juurikaru koolimaja. Esimeseks koolmeistriks oli siin aastail 1853 - 1855 kirjanik E. Petersoni vanaonu

Jaan Peterson. Suurejões on elanud ka Jüri Ehrenpreis (1869-1940), kes käis ringi Pärnu-, Viljandi- ja Järvemaal ning kogus andmeid suurte rändrahnude kohta. Ta uuris ka Vändra allikaid, maavarasid ja põlispuid.

Suurejõe asulat läbib Vändra-Suure-Jaani maantee, mida mööda tasub teha väike kõrvalepõige Kaansoo suunas. Suurejõe ja Kaansoo teelt paremale keerates leiab **Tellisaare** ehk **Vie valla piirikivi**, mis on Pärnumaa üks suuremaid ja esinduslikumaid rändrahne. Migmatiitgraniidist rändrahn ümbermõõt on 23,3 m ja kõrgus 3,4 m. Rändrahn on piirikiviks kolmele kihelkonnale: Vändra, Tori ja Suure-Jaani ning viiele vallale: Uus- ja Vana-Vändra, Tori, Taevere ja Vastsemõisa. Kummalgi pool Suurejõe-Kaansoo maanteed asuvad Eesti esinduslikumad looduskaitsealuse taimeliigi – **mesimuraka kasvuallad**.

Suurejõe ja Vihtra kandis liikudes tasub kindlasti läbi põigata Vändrast, mis on ajalooline kihelkonnakeskus. Vändra asub Pärnu-Paide maantee ääres, keset rahuliku ilmega, metsatukkade ja avarate haritud põldudega lauskmaad. Esimesed säilinud allikad Vändrast (ajalooliselt Wenderskulle)

pärinevad aastast 1515. Kirikuarhiivi andmetest pärinev hilisem nimekuju Fendern Moorland, võiks eesti keeles olla rabamaa.

Vana Pärnu - Paide maantee äärde kerkinud alev hakkas Vändra mõisa ja kiriku ümber kiiresti arenema 19. sajandi alguses pärast seda, kui Vändrasse rajati klaasivabrik ning metsatöötlemise ettevõtteid. Aegade jooksul on Vändras au sees olnud kodukaunistamise kultuur. Hästi on säilinud ajaloolise peatäna, Vana täna, arhitektuurne

Pärnu jõgi ja Suurejõe veskihoone

◀ Tellissaare ehk Viie valla piirikivi

ilme ja aastates puitelamud. Väandra arenemisel on olnud iseloomulik ühistegevus, mille eredaimaks näiteks on Väandra Rahvahariduse Seltsi poolt annetustena kogutud raha eest ehitatud gümnaasiumihoone (1913).

Väandral on oluline osa Eesti kultuuriloos. 1870-ndate rahvuslik liikumine, eriti hariduse vallas, oli siinmail üks eesrindlikumaid. On ju Väandra ja selle ümbrusega seotud Johann Woldemar Jannsen (1819-1890), Lydia Koidula (1843-1886) ja Carl Robert Jakobson (1841-1882). Väandramail on sündinud ja töötanud ka kolm tuntud 19. sajandi maadeuurijat von Ditmarite (tuntuim Karl Woldemar von Ditmar- eesti geoloogiaaluste rajaja) suguvõsast, Eesti skautluse rajaja Anton Õunapuu (1887-1919) ja helilooja Mihkel Lüdigi (1880-1958), Eesti esimene naisajakirjanik Lilli Suburg (1841-1923) ning kurttumade õpetuse algataja Eestis ja Liivimaal Ernst Sokolovski (1833-1899) jpt. Paljud tuntud kultuuri- ja haridustegelased on maetud Väandra kalmistule, mis on tänaseni hästi korrastatud. Eesti suurmeeste haudadele on paigaldatud uhked mälestussambad.

Ajaloolistest ehitistest nimetagem 1885. aastal valminud

Vändra Püha Martini kirik ▶

Eesti esimest kurtummade koolihoonet (ühtlasi Baltimaade suurim puitehitis), Vändra Püha Martini kirikut (1624) ja 1844. aastal valminud viie kaarega maakividest kirikumõisa magasiniaita.

VIHTRAST TORISSE

Suurejõelt linnulennult umbes 5 km allavoolu paikneb

◀ Vaade Vihta asulale

Vihtra asula. Ka siin oli üks vanadest paisukohtadest, millest on tänapäevaks säilinud kärestikuks lagunenud veskipais ja vundamendini lagunenud vanad maakivist veskihooned jõe mõlemal kaldal. Vihtras on ajalooliselt olnud saeveski, jahuveski ning linavabrik. Vihtra lähistel Piista talus möödus 19. sajandi lõpu kirjamehe Johann Jürgenstein-Lille (1854-1914) ja tema venna Anton Jürgensteini (1861-1933) lapsepõlv. Vihtras, jõe paremal kaldal on kolm kivikalmet. Vihtrast allavoolu Rahnoja

Pärnu jõgi Kullimaa külas

ja Kullimaa külas asuvad mitmed matmiskohad ning ohvrikivi "Kurikivi". Kullimaa külas ühineb Pärnu jõega Väandra jõgi.

Jõesuu ja Tohera kohal, Pärnu jõest pisut eemal asub **Piistaoja**. Piistaoja talu võib lugeda Pärnumaa põllumajanduskultuuri hälliks. Kuni 19. sajandi lõpuni tegeldi talus põhiliselt maaharimisega, põhitulu andis linakasvatus. 20. sajandi algusest hakati talus arendama piimakarjakasvatust ja ehitati uued tootmishooned. Mart Pool kujundas 20. sajandi esimesel veerandil Piistaoja ümbruskonna taludele musternäidiseks. 1927. aastal tunnustati teda kui Eesti parimat talupidajat. 1925. aastast jätkas isalt päritud talu arendamist Theodor Pool, kes kujundas selle kümnekonna aastaga silmapaistvaks katseõppemajandiks.

Piistaoja kujunes 20. sajandi teisel kümnendil katseõppemajandiks, kus tegeldi lisaks põlluharimisega ka uurimistöodega, mis hõlmasid kõiki põllumajanduse põhiprobleeme: veiste tõuaretust, söötmist ja pidamist, talutööde ratsionaliseerimist ja mehhaniseerimist, kultuurrohumaade rajamist, kasutamist ja hooldamist. Säilinud on sada aastat vanad karja kontrollraamatud ja kuni 25 põlvkonna

tagused andmed, mis on ka Euroopa mastaabis esinduslikud ja suure väärtusega. Theodor Pooli poolt algatatud katsejaama väljaarendamist jätkas nõukogude võimu aastatel Edgar Keevallik. Praegu on taluelamus Theodor Pooli muuseum. Theodor Pool oli aastal 1918 Pärnu maavanem, 1919-21 valitsuse põllutöominister ja Eesti maareformi suunajaid. Piistaoja põllud, rohumaad ja metsatukad on kantud Pärnumaa väärtuslike maastike nimekirja.

Piistaojalt Torini on Pärnu jõe kõige kärestikurikkam lõik. Sepa madalikul ja Pärntökkel, kõige enam aga Tori-Jõesuu endise paisu all on tihedalt üle veepinna ulatuvaid suuri kive. **Jõesuu** asula kohal suubub Pärnu jõkke suurim ja veerikkaim lisajõgi – **Navesti**. Navesti jõgi on paljuski “süüdi” selles, miks Soomaa Rahvuspargis tekivad pidevalt üleujutused. Nimelt ei jõua lehvikukujuliste jõgikondade peajõed suurvee aegadel kogu vett kiiresti vastu võtta, kuna pinnamood on tasane, jõgede alamjooksu lang liiga väike ning lisajõed ühinevad lähestikku. Navesti jõgi peab suurvee aegadel vastu võtma Halliste veed, mida on kaks korda rohkem kui Navestil endal, sest Halliste kogub kokku suure osa Sakala kõrgustiku vetest. Kindlasti

on uputuste põhjuseks ka Halliste jõe peaaegu vastuvoolu suubumine Navestisse. Looduslike iseärasuste tagajärjeks on suurejoonelised üleujutused Soomaal, maksimaalse veeseisu korral võib üleujutusala suuruseks olla kuni 200 km².

Jõesuu asula kirdepiiril, 200 m Kaansoo teest lõunas asub looduskaitsealune **Ratta (Jõesuu) rändrahn**, mille ümbermõõduks 15,1 m ja kõrguseks 2 m. Juhträndkivide järgi võib arvata, et Pärnumaa rändkivid on mandrijääga siia jõudnud Viiburi kandist ja Edela-Soomest. Rändkivide mineraalne koostis viitab küll sellele. Ratta rändrahn koosneb roosakashallist pegmatiidist (pärit ilmselt Ida-Soomest). Rahvapärimuse järgi on rahnu alla peidetud mõistagi kulda. Muide Ratta rändrahn on samasuguse mineraalse koostisega kui Eesti suurim rändrahn- Ehalkivi - Letipea rannal Lahemaal. Ja see kõlab juba uhkelt.

Jõesuus asub ka omapärase kujuga **Päkapiku määnd**, kes kasvab Soomaa Rahvuspargi poole suunduva tee ääres. Päkapiku määndi kõrgus on vaid 4 m ja tüve rinnasümbermõõt 138 cm. Nii tüve jämedus kui ka paks korp viitavad puu üle 100-aastasele vanusele. Igaühel, kes teda näeb, tekib

◀ Triibuline maastik Piistaoja külas

küsimus, miks on puu sellise kääbusja kasvuga. Niisugust puud võiks kohata kusagil rabas, kus kasvutingimused on eriti karmid. Siin, põllu servas ja tee ääres, ei saa põhjus olla ometi viletsas kasvukohas. Madala männi naabruses on teised puuliigid täiesti normaalse suurusega. Kena tiheda võraga puuke sarnaneb bonsaiga, mille kasvatamisega jaapanlased tohutult vaeva näevad. Siin on samasugune miniatuurne kunstiteos tekkinud aga lihtsalt looduse armust. Igatahes on

Päkapiku mänd

Pärnumaa pikim rippisild Jõesuus

puu võetud looduskaitse alla. Nagu näha, ei pea puu tõusma imetlusväärsete sekka alati seetõttu, et ta on väga võimas. Vastupidi, ta võib ka olla kõikidest väiksem.

Parimad vaated jõgedele avanevad mõistagi sildadelt. Pärnu jõe ning selle lisajõgedele (nt Navesti, Halliste) on iseloomulikud **rippsillad**, mida on siinkandis arvukalt (vt kaarti) – Samliku ja Kurgja külas, Vihtras, Rahnojal ning Jõesuus. Jõesuu külas on koguni kaks rippisilda, Viira koolimaja juures Navesti jõel ning Jõesuu poe taga Pärnu jõel.

Viimane on üks pikimaid (67,5 m) omataoliste seas Eestis ja oma väljanägemisega väärib teeäärde asetatud kultuuriliste vaatamisväärsuste tähist.

Üks põnevamaid jõelõike asub Jõesuu ja Tori vahel. Ühinenud Navesti jõega, kaldub Pärnu jõgi tavapärasest lõuna-edela suunast hoopis loodesse, teeb Levi küla kohal suure kaksiklooke põhja suunas ja jätkab siis jälle voolu edela suunas. Jõe kõrged kaldad on sealpeale üsna tiheda asustusega ja valdavalt põllustatud.

Tori-Jõesuu lähedal Muraka küla kohal on jões **Hiiesaaarestik**, mis oli muistne ohverdamiskoht. Hiiesaaarestik koosneb kolmest osast: Hiiesaar, Libedaru saar ja Vanksi saar. Hiiesaaarel elanud hiiehaldjad Hiie-Liisu ja Hiie-Tõnn. Neile viidud ohvriande. Hiiesaar on olnud ka rituaalipaigaks. Vanasti käinud siin koos ka eesti malev. Must härg löödud maha ja ohverdatud härja verd. Veel möödunud sajandil nähtud naise Hiiesaaarel toimetamas – seal omandavat naised erilise võlujõu. Hiie-Liisut nähtud tihti kivil istumas ja tulijate saabudes libistanud ta end vette ning kadunud keerisesse. Kaldal kasvanud suured puud – tammed, pärnad ja toomingad.

Jõesuu-Tori jõelõik on üsna kivine ning kärestikuline. Palgiparvetuse aegadel lõhuti siin mitmed suured rändrahnud, sest palgid takerdusid kivide taha. Mõned suured kivid kalda ääres (nt Linnusitakivi, Peedi rahn jt) annavad tunnistust endistest hiiglastest. Siinkandis on kärestikuks lagunenud **Levi veskipais**, millest on säilinud jõe vasakul kaldal asuv lagunenud väike maakivist veskihoone. Keset Levi kärestikku asus Moorikivi ehk moorits. Levi külas toodi vanal ajal lapsi

Peedi rahn Muraka külas

Hiiesaares tik koosneb kolmest saarest: Hiiesaar, Vanksi saarja Libedaru saar. Hiiehaud jääb Hiiesaares ja Muraka küla poolse kalda vahele. Hiiesaares elavad hiiehaldjad Hiie-Liisu ja Hiie-Tönn. Vanasti käinud siin koos Eesti malev. Ohvriannina löödud siis must härg maha. Veel möödunud sajandil nähtud naise Hiiesaares toimetamas, sest seal omandavat naised erilise elujõu. Tavaks oli igast "esimesest" ande viia.

Mis laadi „esimeest“ on aga siiani selgusetu.

Kuid ohvrianni viimata jätmise tähendas ebaedu.

Hiie-Liisut nähti varasematel aegadel tihti kivil istumas ja tulija saabudes libistanud ta end vette.

Hiiehaudas on jahe allikavesi.

Hiiesaares piirkonnas elab ja tegutseb ka praegugi hoopiski mõjuvõimsam Liisu – Jõe Liisu. Jõe Liisu on Sarviktaadi tütar, Vanapagana õde ning Sookolli naine. On teada, et varasematel aegadel austati Jõe Liisut väga Suure-Jaanis, Vändras ja Toris. Tundub, et nüüd järjest vähem. See on küll ohtlik, sest ei ole mõistlik tegu temaga tüli norida. Jõe Liisu tunneb ennast hästi nii maal kui ka vees. Vetevoogudes magamine pidi ta lemmiktegevus olema. Ohtlikuks ja äraarvamatuks muutub Jõe Liisu kevadeti. Tema armastus Sookolli vastu on kirglik ja võimas. Piisab kui varakevadel Riisa kanti minna – jõed on vastuvoolu voolama pandud ja väljad kõik üle ujutatud. Keegi vist ei tea, kui palju Liisul ja Sookolli lapsi on – näkineiuksi ja sortsipoisse. Aga võimu on Liisul palju. Nii nagu pörgulistel ikka. Praegu on Jõe Liisu töökus pisut raugenud. Muidu armastas ta ikka veskirattaid keerutada ja parvepoiste palgid kõik õigesse kohta toimetada. Ehk kohtad Sinagi teda siinkandis suure kala, saarma või luigena.

Aadu Must

kivi alt – mooritsa alt. Kivi lõhkamise järel olla laste järelkasv külas järjest vähenenud. Teine kärestikuline koht on **Vangsi kärestik**, mis asub Hiiesaarest 150 m allavoolu.

Levi paisust allavoolu asub **Songa poola sild**, mis ehitati 16. sajandil Poola sõjaväe poolt jõe ületamiseks. Jõepõhja kuhjatud kivide abil moodustati jõkke kivisild, mis kaldapoolsetest otstest oli lahti. Palktee pandi peale ainult silla ületamise momendiks. Sild on tänapäeval umbes 1,5 m sügavusel vee all ning veepinna virvendus poolpõiki asetsevast sillast on vaatajale näha.

Enne Tori Põrgut tõuseb Pärnu jõe vasakkaldal asuv autotee mäkke, teetruubist voolab läbi väike **Tõngi oja**, mis on ilmselt nime saanud telliseid valmistanud töökoja järgi. Liivakivipaljandile tõusvat mäge kutsuti Kurjamaa mäeks. Legendi kohaselt olevat Tõngi ojas Vanapagana silmavesi – nutvat teine Tõia (Tori) küla naiste hoopide eest ja lagunenu eluaseme – Põrgu pärast.

TORIST SINDISSE

Ajalooliselt on **Tori** olnud asustatud paik ja

kihelkonnakeskus. Tori kihelkonnakeskuses asus Tori mõis, mis 16. sajandil oli Pärnu ordukomtuuri peamõis. 1820-ndate aastate teisel poolel renditi mõis Liivimaa rüütelkonnale meriino lammaste ja tõuveiste pidamiseks, 1854. aastal sai peasuunaks hobusekasvatus. Tori alevik hakkas kujunema 19. sajandi lõpus, kandes enne Tõia küla nime. Siin on hästi säilinud kihelkonnakeskuse struktuur ja hooned, neist 23 on riikliku mälestisena arvele võetud. Esiletoomist väärib mõisaansambel, kus on säilinud imposantne värav,

Kärestikuks lagunenu vana veskipais

Vanakurat pahandanud Pärnu esimese kiriku ehitamise pärast. Tartumaalt Võnnust võtnud kivi ja visanud Pärnu kiriku torni poole. Jõudu oli aga nii vähe, et kivi langenud Taali mõisa põllule. Siis visanud teist korda veel suurema kiviga, mis kukkunud Taali kirikumõisa alla jõkke;

Pärnu jões Taali vallamaja kohal asub suur kivimürakas, millest kõneldakse: muinasajal ehitanud Olev ja Kalev Eestimaale linnu: Kalev ehitanud Riia ja Olev Tallinna. Kui Olev ehitanud Oleviste kiriku, saanud Kalev kadedaks ja tahtnud tööd hävitada. Ta võtnud suure kivi ja visanud Riia Tallinna suunas. Kivi aga kukkunus Ülemiste järve. Olev visanud kiviga vastu. Et aga jõud Kalevi omast hulga nõrgem olnud, siis lendas kivi ka ainult poole vahemaast ja langes Taali vallamaja juures Pärnu jõkke.

Tori Põrgut on nimetatud vanasti ka Kuradimäe ja Kurjama auguks ning arvatud, et sealt tee põrgusse viib (Jung, 1898). Koopa kohta on arvukalt rahvajutte. Ühe järgi muutub see tagapool nii avaraks, et püsti saab edasi minna. Kord olevat hanele kell kaela seotud ja august alla saadetud.

Hani tulnud Viljandisse välja. Teise jutu järgi õõnestasid koopa härjapõlvlased ja see viib Riia lähedale välja (Eisen, 1958).

Vanakurat elanud Tori Põrgus ja kiusanud vastaskalda Tõia küla naisi. Kui naised pesu pesnud, oli Vanakurat pesu ära määrinud ja kuivatamise ajal lasknud alati vihmal sadada. Tõia naistel lõppes kannatus ning võtsid kaasa märja pesu ja pesukurikad ning läksid Tori põrgusse, kus hakkasid Vanakuradit märja pesu ja pesukurikatega peksma. Vanakurat pistis punuma Kikepera soo poole. Naised järele. Naised ajanud Vanakuradit kuni Vireksaareni, siis pöördunud tagasi. Vanakurat ka väsinud ja istunud Altaru metsas kivile. Selle kivi nimi on Vanakuradi tool, sest on tugitoolikujuline : istumisaseme ja leeniga. Sellest ajast jättiski Vanakurat Tori põrgu maha;

Tori Põrgu asub Tori kihelkonna keskel. Varema arvamise järgi ka maakera keskel, sest siit algab telg, mille ümber pöörleme. Telje teine ots ulatub siis taeva. Tori rahval on suhteliselt lihtsam minna kunagi põrgu, on käepärasem. Pealegi on surnuaed üleval ja põrgu all.

Skulptor M. Karmini monument “Püha Jüri võitlus lohega” ▶

viljaait, viinaköök, hobusekasvanduse tallide kompleks ja park, taastatud on Tori eesti sõjameeste kirik ja kalmistul Vabadussammas. Vaatamist väärrib ka 1845. aastal ehitatud klassitsistlik kümne sambaga kõrtsihoone, mis on üks suuremaid Eestis ja Tori uus vallamaja.

Praegusele **Püha Jüri luteri kirikule** pandi nurgakivi 1852. aastal. 2001. aasta jüripäeval nimetati Tori kogudus Pärnumaal Tori Püha Jüri koguduseks. Ühtlasi nimetati kirik Eesti sõjameeste mälestuskirikuks. Kiriku juures on 2003. aasta sügisel paigaldatud skulptor M. Karmini monument “Püha Jüri võitlus lohega”.

Tori on tuntud ka **tori hobuse** aretamise kohana. Eesti hobusetõu parendamiseks rajati 1856. aastal Tori hobusekasvatus. Tori hobuse kui iseseisva tõu aretuse alguseks peetakse 1892. aastat, kui renditi Sangaste krahv Bergilt roadsteri tüüpi sugutäkk Hetman. Märad pärinesid enamasti aga kohalikust eesti hobuse tõust. Tõuaretuses puudus aga järjekindlus ja see ei andnud soovitud tulemusi. 1920. aastal püstitati kindel eesmärk aretada keskmist kasvu, kohalikele oludele sobilik universaalne töö- ja sõiduhobune.

Püha Jüri luteri kirik Toris ▶

Järjekindla aretustöö tulemusena saadi tugeva kehaehitusega ja suure veovõimega tori hobune. Tori hobusetõu aretamisel on suured teened Mihkel Ilmjärvel, kes töötas 1926-1947 aastatel hobusekasvatuse juhatajana.

Suurim vaatamisväärsus Toris on mõistagi **Tori Põrgu**, mis asub kalmistu kohal Pärnu jõe vasakul kaldal kuni 500 m pikkuse püstloodse liivakivi paljandis. Põrgusse saab minna kas piki jõekallast või kalmistu värava juurest, kust läheb trepp alla. Paljand on kuni 10 m kõrgune. Koopasuu asub maanteesillast veidi ülesvoolu. Tori liivakivijärsak on parim keskdevoni Pärnu lademe paljand, kus avaneb maapinnal hallikasvalge vilgurikas liivakivi. Liivakivi alumises osas leidub 300 miljonit aastat tagasi elanud rüükalade kivististe tükikesi ja primitiivsete esimeste maismaataimede jäänuseid. Tori paljand on üks väheseid keskdevoni taimede leiukohti Baltimaades. Tänapäeval koosneb Tori Põrgu sisselangenud ja maa-alusest osast. Koopa säilinud nähtav osa kujutab vaid osakest kunagisest allikakoopast. Praegustel andmetel võib väita, et Tori Põrgu oli enne sisselangemist (suuremad 1908, 1937 ja koopa suue 1974) üle 5 m lai, kuni 5 m kõrge ja üle

32 m pikk. Tori Põrgu kunagisest allikakoopast on praeguseks säilinud vaid paarimeetrine koopasuue. Teine üsna suur koobas asub silla vahetus läheduses. 2005. aastal puhastati paljand ja koopad aja jooksul sissevarisenud liivast ja taimedest. Tori liivakivipaljand koos Põrguga on looduskaitse all.

Torist pisut allavoolu, jõe paremal kaldal, umbes 80 m eemal kasvab kaitsealune puu – Kõrvi tamm. Oma mõõtmetelt on puu tõeline hiiglane – ümbermõõduks 582 cm ja kõrguseks 18 m. Kaheharulise tamme vanuseks arvatakse olevat umbes 225 aastat.

Torist Sindini kulgeb Pärnu jõgi avarate väljade vahel. Jõeorg muutub üha laiemaks ja siin- seal paljanduvad järsul oruveerul devoni liivakivi lademed. Jõe laiuseks on keskmiselt 100-150 m, kallaste kõrgus 4-6 m. Jõelõigis on kolm karestikku – **Asvle**, **Virula** ja **Ooreküla**.

Randivälja külas, Pärnu jõe vasakul kaldal kõrgel kaldapealsel, asub **Taali kirikumõisa park** ehk **Tori pastoraadi park**. Pastoraadihoone ehitati 18 sajandi I poolel. Endine pastoraadihoone oli ühekorruseline puitehitis, mis praeguseks on ümber ehitatud. Hoone juures on lõvikujud, mis olevat

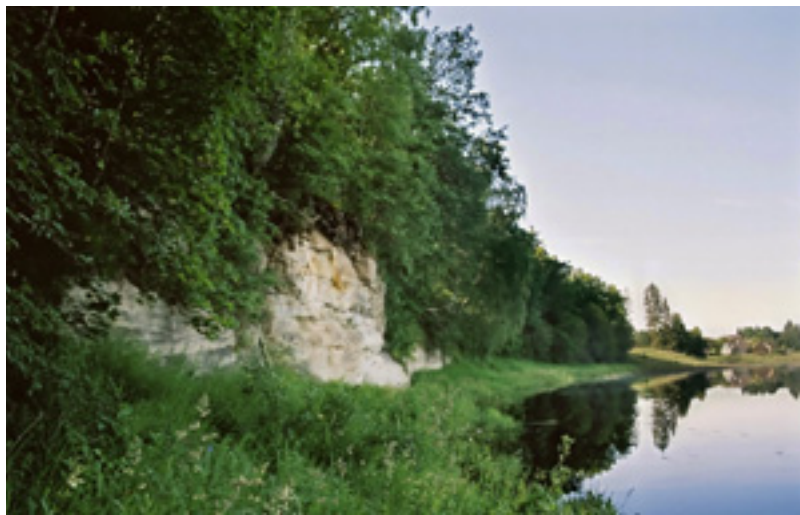
◀ Pärnu jõgi Taali külas

Narva lademe piiripaljandiga. Oore paljandist on pärit ka üks paremini kirjeldatud devoni fossiilide kogu.

Taalis tasub kindlasti külastada sealset mõisakompleksi. Mõisa kohta pärinevad vanimad andmed 1565. aastast, mil see kuulus Pärnu raehärrale Heise Vegesackile. Ligi 300. aasta kestel oli mõis parun Stael von Holsteinide suguvõsa käes. Siit ka saksakeelne kohanimi "Staelenhof", mis eestindatult on Taali. Itaalia pseudorenesanss-stiilis mõisahooned rajati 18. sajandi lõpupoole. Mõisa häärber oli lossitaoline 2-korruseline

olnud Taali mõisniku kingitus toleaeegse mõisa metsahärrale. Maanteelt Taali metskonna hooneni viib võimas pärnaallee. Pargis, mille suurus on 1,8 ha, on leitud kokku 56 puu- ja põõsaliiki, millest 14 on okaspuud.

Tori pastoraadi pargi lähistel, jõe vasakul kaldal, asub **Oore meierei paljand**, mis oma suuruselt jääb alla ainult Tori Põrgule. Paljand on 6- 8 m kõrgune, keskdevoni aluspõhjalised kivimid paljanduvad siin ca 150 m pikkusel kaldalõigul. Tegemist on kahe Eestis väga olulise – Pärnu ja

Oore meierei paljand ▶

◀ Taali mõisahoone

Rabakivi on kunagi lõhestunud, veepinnal on prao laiuseks umbes 30 cm, kivi peal kuni meeter. Kivimürakas ulatub 3,3 m üle veepinna. Kevadise suurvee aegu aga löövad sageli lained üle kivi. Suurema kiviosa pikkus on 8,3 m, laius 5,5 m, kõrgus jõepõhja järgi 5 m ning übermõõt veepinnal 21,3 m. Väiksema osa pikkus on 5,5 m, laius 3,2 m, kõrgus lõunapoolse jõepõhja järgi 4,6 m ning übermõõt veepinnal 14,8 m. Võttes aluseks nii kivi übermõõdu kui kõrguse, võib öelda, et Võnnukivi on Jänesearu kivi ja Tellissaare Viie Valla

torniga kivehitis suurte arkaadidega. Hoone rüüstati 1917. aasta revolutsiooniliste sündmuste ajal. Hoonetest on veel pargis selle lõunapiiril asuv endine mõisateenijate maja, mis on praegugi kasutusel elamuna. Mõisakompleksi juurde kuulub 14, 5 ha suurune park, kust on leitud 38 erinevat puu- ja põõsaliiki, sealhulgas 2 okaspuuliiki.

Urumarja külas spordibaasi kohal keset Pärnu jõge asub üks Pärnumaa tuntumaid kivimürakaid, mida rahvasuuks kutsutakse **Võnnukiviks** või **Kalevipoja vestitasku kiviks**.

Taali mõisapark ▶

Piirikivi ees Pärnumaa suurim rändrahn.

Sindi linna piirist umbes 500 m ülesvoolu on Pärnu jõe kõrges vasakus kaldas **Kuke talu** lähedal kolm hästi säilinud puhast **tehiskoobast**. Need kaevati pärast II maailmasõda klaasiliiva varumise käigus, mida veeti siit Järvakandi tehasele. Käesoleval ajal on üks kolmest koopast kinni varisenud. Kuke koopad on tugeva laega. Seintes paljandub keskdevoni Pärnu lademe helehall põimjas ja mitmekihiline liivakivi, milles esineb kohati ka roostevärvi kihikesi ja pesakesi.

Pärnu jõe paremal kaldal, Sindi linnast 2 km ülesvoolu, Pulli külas asub seni vanim dateeritud inimasustuse koht Pärnumaal ja kogu Eestis - **Pulli kivija asulakoht** (9000-8500 aastat eKr). Asulajäänused avastati 1967. aastal jõekalda paljandist liiva kaevandamise käigus, ligi 3 m paksuse liiva- ja savikihi alt. See laagrikoht asetseb Pärnu jõe ääres mõne kilomeetri kaugusel kunagisest Antsülusjärvest. Järgnenud aastate ekspeditsioonide ajal õnnestus arheoloogidel päevavalgele tuua rohkesti huvitavat. Säilinud luude järgi tehti kindlaks, et siinsete asukate peamisteks saakloomadeks olid põder, kobras ja karu. Leiti ka metssea, metskitse, hundi,

nugise, samuti kala- ja linnuluid ning koerahambast ripats, mis on vanim tõend koera esinemise kohta Eesti territooriumil. Pulli muinasasula eksisteeris suhteliselt lühikest aega. Sellest annavad tunnistust õhuke kultuurkiht ja arheoloogiliste leidude suhteliselt tagasihoidlik hulk. Hiljem on asula jäänud vee alla.

SINDIST PÄRNU

Sindi linn asub Pärnu jõe ja Lanksaare raba vahelisel alal. Kohanimi “Sindi” ei ole eriti vana. Mõisa nimetus, mis hiljem kandus ka vabrikule ja linnale, tuleneb 1565. aastal Pärnu linnafoogtiksi olnud Claus Zindti nimest, kellele läänistati mõned talud Pärnu jõe kaldal. 1601. a. nimetati mõis, mis kuulus Zindti pärijatele, “Suriaks”. Veel 1638. aastal kasutati Sindi (Zintenhof) kõrval Surry nime. Võimalik, et see viitab Sindi ümbruskonna ajaloolisele ühtekuuluvusele Reiu jõe kaldail asuva Surjuga. Täpsemaid andmeid Sindi asustuse kohta võib leida 17. sajandi algusest pärinevatest ajalooallikatest.

Sindi linnamaastiku kujunemine algas peale seda, kui Preisi riigi peakonsul Riias J. C. Wöhrmann alustas 1832. aastal kalevivabriku rajamisega. Vabriku asukoha valikul

Ft Vanapoiss muiste sagedaste maad mööda ümber käinud ja kord siin ja kord sial olnud ja oma karutükka teinud, see on mitmel ehk vast teada, aga et ta kord Pärnu jõest üleminemisega hädas olnud, see on paljul alles uudis ja sest tahan seekord jutustada. See olnud ühel maikuu algneval või aprillikuu lõppeval päeval, mis mitte selgeste teada ei ole, tulnud Vanapoiss vilet ajades suurt maanteed mööda Pärnu, mis Riia poolt tuleb. Jõe ääre saades tahtnud ta sillast üle minna, kui kunagi iga teine õige inimene, aga ei julgenud oma soovi täita, sest et palju inimesi silla pial seisivad ja silla lapist lastud laevu läbi. Kus inimesi palju koos on, sinna ei julge tema mehike sekka tungida. Nagu pääsukesed öökulli ümber pääval lendavad ja teda löövad, nii saab va Vanapoiss ka inimeste käest hurjutada, kui teda nähakse. Et sillast mitte üle ei ole saanud, läinud Vanapoiss hulkudes jõe äärt mööda Sindi poole, ehk leiab vast kuskilt madalamat või kitsamat kohta, kust üle võiks saada. Jõudnud ta linnast juba piaeagu mööda, selle koha piale arvata, kus nüüd Frelingi lausaagimise veske seisab, kuulnud ta ennast korraga kahes kohas hüütavat: linnas Lemmerathi kõrtsis ja tema kohas üle jõe olevas Rääma kõrtsis. Ei tia, kumbasse kohta nüüd ennem piab minema. Rääma kõrtsi hüüdmise hääled olnud aga valjemad ja ta mõtelnud, sinna piab küll ennem tõttama. Aga kust sa saad, jõgi

jälle tülinaks ees! Sial ei ole muu nõu aidanud, kui ta võtnud Pärnu linna jõepoolsest vallist hulga mulda ja liiva sülle ja viinud selle piaeagu keskpaika jõge ja lasknud sial selle sülest natukehaavalt maha pudiseda, nii et jõgi piaeagu poolest saadik madalaks jäänud. Sügavamast poolest hüpanud ta ise kalpsti üle ja olnudki Räämal kätsejate seas. Pool jõge on aga mullast ja liivast praegugi koguni madalaks jäänud, nii et jalgsi võib sees käia. Rääma poolt on aga väga sügav, mida mööda ka väiksed aurulaevad Pärnu ja Tammiste vahet käivad; ka vesi jookseb Rääma poolt karedamini. Kas aga Vanapoiss Räämalt linna tagasi läks ja ka sialt tüli vaigistada suutis, seda ei ole inimesed enam tähele pannud.

M. Lippmann (1888)

Sindi vabriku ligidal Pärnu jões on üks suur kivi, kes majasuurune on. Sellest räägib vana jutt nõnda. Kalevipoeg otsinud üht suurt kivi, et katsuks - kui kaugele ta visata jõuab. Kiva olnud küll, aga kõik pisiksed. Suure vaevaga leidnud ta kivi, mis paras olnud. Ta pistnud ta tasku. Üle jõe hüpates kukkunud kivi jõkke. Ta katsunud teda ära võtta, aga olnud pool muda sees kinni, ja ta jätnud ta sinna paika, kus ta praegu on.

V. Jürgenstein (1876)

◀ Looklev jõgi Pulli külas

kujutas endast kõige suuremat väärtust jõgi. Suhteliselt lähestikku asetsevad kõrged kaldad endise veski kohal võimaldasid kasutada odavat vee-energiat, mistõttu 1834. aastal rajatigi pais. Vesi jões oli hästi pehme, lubjavaba ning seetõttu tekstiilitööstuses kasutamiseks igati sobilik. Samas kõrval, jõe kaldas, leidis rohkesti head “rasvast” savi, mis oli tol ajal üks tähtsamaid komponente kalevi pesemisel. Tööstusettevõtte edukaks eksisteerimiseks vajalik sadam asus versta kaugusel Pärnus. Kuni Sindini oli Pärnu jõgi laevatata.

1921. aastal sai Sindi asula alevi õigused. Tõuke asula edasisele kasvule andis Papiniidu-Lelle raudteelõigu valmimine 1928. aastal, mistõttu Sindisse rajati raudteejaam. Raudteeühendus Sindiga kestis kuni 1970. aastani. Linnaõigused sai tööstusasula 1938. aastal.

Arhitektuurse väärtusega ja ajaloomälestisteks tunnistatud hooneid on Sindis palju - kalevivabriku hooned ja vabriku elamud Pärnu maantee ääres, endise Sindi raudteejaama hooned koos kõrvalasuva kolme puitelamuga Paide maantee ääres (ehitatud 1927-1929), vanad puitelamud Kooli ja Raudtee tänava ääres, kalevivabriku meistrite elamud

Wöhrmanni puisteel. Ajaloolised hooned paiknevad grupiti kesklinnas, mistõttu puudereaga ääristatud tänavatel liikudes on hästi aimatav 20. sajandi alguse miljö. Sindi linnale on iseloomulik rikkalik roheline ja rahulik elutempo.

Vaatamist väärivad ka **Sindi pais**, mille viimane betoonist ülevool valmis 1977. aastal. Paisu pikkus on 151 m ja kõrgus 4,6 m. Vaade paisule on küll võimas, kuid rohkem kui poolteist sajandit on see olnud pinnuks silmas kaluritele ja jõeäärsetele

◀ Paikuse asula

elanikele. Sindi paisu kõrval on vanast forellikasvatusest välja arendatud puhkekeskus, kus saab iga huviline püüda forelli ja püütud kala ka ise küpsetada. Madalat jõge Sindi paisu all ilmestavad saarekesed ja see on Pärnumaa tähtsaim siirdekalade (forell, lõhe, vimb, silm, tint jt) kudemisala.

Sindi linnast allavoolu Pärnu jõe vasakkaldale jääb **Paikuse** ning paremkaldale **Tammiste** asula. Jõesäng muutub järjest laiemaks ning metsasemaks, siit saab alguse **Pärnu linna lähiümbruse metsavöönd**, mida kutsutakse ka Pärnu linna “rohelisteks kopsudeks”. Paikuse asula ja Reiu jõe suudme vahel asub kolm muistset kiviaja muistist, mis kutsutakse **Sindi-Lodja asulakohtadeks**. Võrreldes Pulli leiukohaga on siinsed muistised nooremad, piirkond asustati 7100-6600 aastat eKr. Arheoloogid ning Paikuse vald plaanib Sindi-Lodja asulakohta rajada Eesti esimese kiviaia pargi. Piirkonda soovitakse tulevikus ehitada kiviaia küla, mis koosneks kahest-kolmest elamust ja kõrvalrajatistest. Hooned ja muud rajatised peaksid kujutama ajaperioodi umbes 3500 aastat eKr. Lisaks rajatakse kattega jalgrajad, paatide maabumiskohad, püstitatakse tutvustavad stendid

Pärnu jõgi Paikuse kohal

ning korrastatakse ümbrus.

Silla külas ühineb Pärnu jõega pikkuselt kolmas lisajõgi – Reiu. **Reiu jõgi** on 73 km pikk ja saab alguse Soka järvest Lätis. Reiu jõe suubumiskohal Pärnu jõkke moodustub kaunite kõrgete jõekallaste vahel avar veeala (laius on üle paarisaja meetri), mida on hea imetleda Sindi-Lodja sillalt. Looduslikult kauni Reiu jõe kõrgel kaldal vana raudteesilla juures asub Reiu puhkekeskus, kuhu Paikuse vald on välja ehitanud vabaõhulava suurürituste korraldamiseks. Ka raudteesillalt avanevad

Reiu jõe ühinemine
Pärnu jõega

Pärnu jõgi voolab enne merre suubumist
5 km ulatuses paralleelselt rannajoonega ▶

ilusad vaated Reiu jõe ja kallastele. Reiu jõe vasakkaldale jääv Reiu - Raeküla männik paikneb vanal rannamoodustiste vööl, kus luited on liitunud ahelikeks, moodustades mõnusa luitemaastiku. Männimets on väärtuslik linnalähedane puhke- ja sportimispaik.

Sindi-Lodja sillalt vaadates jääb otse üle Pärnu jõe Tammiste mets. Tammiste mets on populaarne linnarahva puhkeala, metsas kulgeb tähistatud õpperada, jõe kaldal asub ka väljaehitatud lõkkekoht. **Tammiste metsarada** saab alguse Pärnu linna piirilt, Tammiste hooldekodust mõnesaja meetri kaugusel. Raja kogupikkus on 2,7 km, õpperajal on

◀ Tammiste metsarada

infostendid ja teabetulbad metsa elust ja majandamisest, erinevate puistute tutvustus, mitmesuguste lindude pesakastid ja palju muud põnevat.

Pärnu linn asub tasasel rannikumadalikul, mille reljeefi ei too vaheldust ka lamedaveeruline jõeorg. Linna piirides ligi 400 m laiuseks paisunud Pärnu jõgi voolab aeglaselt madalate kallaste vahel, umbes 5 km ulatuses ka

rannajoonega paralleelselt, jättes enda ja mere vahele 1-2 km laiuse poolsaare. Enne mereni jõudmist liitub temaga paremalt väiksem lisajõgi – Sauga. Jõesuu ummistumise vältimiseks on merre ehitatud kaks 2,15 km pikkust kivimuuli. Need omapärased ehitised valmisid 1864. aastal ning on tänapäeval saanud Pärnu sümboliks.

Pärnu linnast on võimalik palju rääkida ja on ka räägitud

Pärnu linna sümboliks on kivimuulid jõe suudmes

palju, mistõttu me seekord ei peatu linna kuulsusrikkal ajalool, kuurordi arengul, vanalinna väljakujunemisel ja arvukatel kultuurilis-ajaloolistel ja arhitektuurilistel vaatamisväärsustel. Pigem üritame tutvustada Pärnu jõeäärseid kohti, millest teatakse üsna vähe, kuid mis kindlasti vääriksid rohkem tähelepanu.

Linnades ja nende lähiümbruse rohevööndites võib teinekord leida väärtuslikke metsakilde, millega võrdväärsed on majandusmetsadest raske leida. Üks selliseid alasid on

Pärnu linnas, jõe paremkaldal asuv **Niidu mets**, mis võeti riikliku kaitse alla juba 1958. aastal. 2007. aasta veebruaris loodi siin Niidu maastikukaitseala. Üsna väike kaitseala hõlmab palju erinevaid elupaiku: lõunas piirneb ala Pärnu jõega, kuhu suubuvad Ruunaoja ja Niiduoja, samuti leiab siit vana parkmetsa, jõeäärseid niite ja rohkem kui 20 hektarit vanametsa vääriselupaiku. Puistud on siin erivanuselised, mitmerindelised ja liigirikkad. Väärtuslikest metsakooslustest võib leida soostunud sanglepupuistuid ning haruldast

lammimetsa. Sangleppade vanus küünib kohati kuni 130-aastani. Alal kasvab ka 150-200-aastaseid mände ning üle 100-aastaseid tammi. Kümne meetri sügavuses uhtorus võib leida ka kuni 180-aastaseid pärnasid.

Niidu mets on alati olnud pärnakate armastatud väljasõidukoht. Vanasti sõideti sinna hobuse või paadiga, 20. sajandi alguses rajati linnapea Brackmanni eestvedamisel Niidu metsa alamast seisusest linnakodanikele rahvapark, kuhu ehitati tantsuplats ja kus pühapäeviti mängis orkester. Linna laienedes ei ole Niidu enam kaugel väljasõidukoht. Talvel käivad Niidu radadel suusatajad ja kelgutajad ning Pärnu jõe jääl õngemehed, kevadeti ja suvel on metsarajad jooksjate ja jalgratturite päralt ning sügiseti pakub metsaalune leidmisrõõmu marjulistele ja seenelistele. Tuntuim Niidu maastikukaitseala radadest on Jaansoniga kahe silla terviserada.

Pärnu jõe vasakkaldal ja linna kaguosas asub mitmete lahustükkidena **Raeküla männikute kaitseala** (tulevane Raeküla maastikukaitseala), mis võeti kaitse alla juba 1958. aastal. Raekülamännikute (67 ha) peamiseks loodusväärtuseks on Pärnu linna territooriumil kasvavad palumännikud ja palusegametsad. Eriti väärtuslikud on siinsed 140 - 160-aastased

endistel rannaluidetel kasvavad männikud. Samuti on siinsed metsad olulised elupaigad mitmetele liikidele: näiteks öösorr, kivitäks, punaselg-õgija ja kivisalik.

Raeküla männikud on looduslikuks filtriks Pärnu linna kaguosas paiknevate hoonestusalade ning linna läbiva suure liikluskoormusega maantee vahel. Linnakeskkonnas on üldse oluline säilitada kõiki rohealasi, sest nn “rohelised kopsud” aitavad tagada elukeskkonna kvaliteeti.

Pärnu rannaalad on kogu ulatuses madalad liivarannad, mida ääristavad ulatuslikud rooväljad, roostuvad rannaniidud ja nendevahelised sonnid ehk tiigid, mis on merega ühenduses kõrge veeseisu ajal. Rannaala on väga liigirikas, siin võib leida mitmeid kaitsealuseid taimeliike (nt kahelehine käoheel, sile kardhein, emaputk, balti sõrmkäpp, laialehine ja soo neiuvaip, villane katkujuur jt) ja linnuliike (tutkas, niidurüdi). Nende loodusväärtuste esinemise tõttu moodustati Pärnu jõe suudmeala vasak- ja paremkaldal 2007. aasta mais **Pärnu rannaniidu looduskaitseala**.

